

**До питання історії розвитку
російської музичної педагогіки (на прикладі діяльності М.А.Римського-Корсакова та
П.І.Чайковського) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського. Вип. 24. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред.
проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2016. - с. 25 –31
(у співавторстві).**

УДК 37. 013: 78 (09) (470+ 571) “18”

**І.С. Шатковська
В.М.Фрицюк**

**До питання історії розвитку російської музичної педагогіки
(на прикладі діяльності М.А.Римського-Корсакова та П.І.Чайковського)**

На матеріалах епістолярної спадщини, спогадів та мемуарів М.Римського-Корсакова і П.Чайковського, розглядається їх педагогічна діяльність, аналізуються їх погляди щодо музичної освіти та виховання. Окрема увага приділена навчальним підручникам та посібникам композиторів.

***Ключові слова:** М.Римський-Корсаков, П.Чайковський, музична освіта, російська композиторська школа, музична педагогіка, підручник гармонії.*

Shatkovska I.S., Frytsuk V.N. To the question of history of development of the Russian musical pedagogy. The article, based on the materials of N.Rimsky-Korsakov's and P. Chaikovsky's correspondence, their memories and memoirs, describes their pedagogical activities, analyzes their views on the problems of musical education. Special attention is paid to the textbooks of the composers.

***Keywords:** N.Rimsky-Korsakov, P.Tchaikovsky, musical education, the Russian school of composition, musical pedagogy, harmony textbook.*

Шатковская И.С., Фрицюк В.Н. К вопросу истории развития русской музыкальной педагогики. На материалах эпистолярного наследия, воспоминаний и мемуаров М.Римского-Корсакова и П.Чайковского, рассматривается их педагогическая деятельность, анализируются их взгляды на проблемы музыкального образования и воспитания. Отдельное внимание уделяется учебным пособиям композиторов.

Ключевые слова: Н.Римский-Корсаков, П.Чайковский, музыкальное образование, русская композиторская школа, музыкальная педагогика, учебник гармонии.

Постановка проблеми. Усвідомлення історичного значення російської музичної культури ХІХ ст. передбачає охоплення всіх сфер музичного життя Росії, всіх напрямків діяльності російських композиторів. Професійний поступальний рух російської музичної культури припадає на другу половину ХІХ століття, і пов'язано це, в першу чергу, з фундацією музично-освітніх закладів, відкриттям двох консерваторій (Петербурзької (1862) та Московської (1866), котрі, нарешті, могли виховувати вітчизняні музичні кадри і в яких зосередилась потужна педагогічна діяльність видатних композиторів.

В окреслений період на педагогічній ниві вирізняються дві постаті: М.А.Римський-Корсаков та П.І.Чайковський. Подібно до того, як участь П.Чайковського найкращим чином прикрасила шлях Московської консерваторії, так прихід М.Римського-Корсакова був найбільшою подією в тодішньому житті Петербурзької консерваторії. В цих закладах розкрилась одна із цінних граней діяльності великих композиторів.

Аналіз актуальних досліджень. Могутня творча спадщина М.А.Римського-Корсакова та П.Чайковського розкрита у музикознавчій літературі більш ніж достатньо. Між тим, викладацькій діяльності композиторів приділяється побіжна увага, в той час, як у класах М.Римського-Корсакова та П.Чайковського сформувалася сама численна композиторська школа в Росії і не тільки. Крім того, композиторська школа майстрів, безперечно, непомірно ширша за їх консерваторські класи, бо створена не тільки безпосереднім викладанням, але й впливом їх музики на творчість різних композиторів. Педагогічній діяльності М.Римського-Корсакова та П.Чайковського приділяли певну увагу у своїх монографіях і дослідженнях А.Альшванг[1], Л.Корабельникова[2], Т.Ліванова[3]. М.Гнесін[4]. Невичерпна скарбниця педагогічних міркувань композиторів зосереджена у їх листуванні та спогадах про них.

Мета статті. Аналізуючи та узагальнюючи матеріали вище означених джерел, спогади про композиторів, листи та мемуари, ставимо за мету висвітлити педагогічну площину діяльності М.Римського-Корсакова та П.Чайковського як важливу віху у становленні і розвитку російської музичної освіти, педагогіки та композиторської школи.

Виклад основного матеріалу. Центральною фігурою другої половини ХІХ століття у всіх аспектах музичного життя Росії був М.А. Римський-Корсаков. Справа не тільки у величезному художньому значенні, колосальному об'ємі, рідкісній багатогранності його творчості, широкій амплітуді та інтенсивності його музично-суспільної діяльності, а і у тому, що навіть у хронологічному плані творчість М.Римського-Корсакова (1844-1908) складає ніби стрижень російської класичної музики, сполучну ланку між епохою М.Глінки – О.Даргомизького та ХХ століттям.

Сформувавшись в епоху 60-х років Римський-Корсаков рано усвідомив своє покликання та обов'язок російського музиканта, все його служіння російській музиці носило яскраво виражений просвітительський характер. Всеохоплюючий, системний підхід притаманний будь-якому напрямку роботи М.Римського-Корсакова – композитора, диригента, теоретика, редактора і, без сумніву, педагога. Саме педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова поставила на більш міцні, професійні рейки всі напрямки роботи композитора.

Однією із самих незвичайних особливостей на шляху М.Римського-Корсакова – педагога було те, що шлях цей відразу почався з поглибленої теоретичної самоосвіти. Будучи автором блискучих оркестрових творів «Садко» і «Антар», композитор абсолютно не знав шкільних дисциплін – гармонії, контрапункту тощо. Поки він писав музику, він дуже мало відчував це, але, коли довелося викладати, досвідчений композитор сам засадив себе за теорію. У «Літопису» із цього приводу сказано: «Отже, незаслужено поступивши в консерваторію професором, я став одним із кращих її учнів...» [5, с.108].

М.Римський-Корсаков був пов'язаний з Петербурзькою консерваторією з навчального 1871-72 року по навчальний 1907-1908 рік включно і широко

розумів своє призначення педагога-просвітителя. Уся педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова розгортається перед нами у двох ракурсах: педагогічно - теоретичному та педагогічно - практичному.

Точно так, як для Московської консерваторії П.Чайковський був не просто професором, а представником великої російської творчої школи, так М.Римський-Корсаков в Петербурзькій консерваторії представляв цю школу як член «Могутньої кучки», між творчим напрямом якої і викладанням М.Римського-Корсакова існували прямі і міцні зв'язки. Артільний, живий і вільний дух «кучкізму», в якому розвивалась творча постать самого М.Римського-Корсакова, підсвідомо сформувала його власні педагогічні переконання: наблизити освітню і навчальну атмосферу до природного, життєвого розвитку музиканта, до потреб музичного життя, на чому він постійно буде наголошувати.

Ставши спочатку чудовим теоретиком, з 1885 року М.Римський-Корсаков вів у Петербурзькій консерваторії вже всі теоретичні дисципліни для частини композиторів. Це означало, що вони проходили у майстра весь курс свого навчання і він міг впливати на все формування молодого музиканта, спостерігати за усім його розвитком.

Через класи М.Римського-Корсакова так чи інакше пройшло дуже багато видатних діячів російської музичної культури, частково композитори братських народів тодішньої імперії. Всього у великого російського композитора налічується до двохсот учнів. Серед них – А.К.Лядов, О.К.Глазунов, М.А.Соколов, М.Я. Мясковський, М.Ф. Гнесін, М.О.Штейнберг, відомий латвійський композитор Н.К.Вітолинь, український композитор М.В. Лисенко, один із видатних вірменських композиторів А.А.Спендіаров, академік Б.В.Асаф'єв, найстаріший радянський музикознавець О.В. Оссовський та ін.

Всі, хто стикався з таким вчителем, як М.Римський-Корсаков, зберегли пам'ять перш за все про його високий морально-художній авторитет, про те, що строга, точна, завжди обґрунтована методичність в його заняттях поєднувалася з темпераментом художника і кругозором громадського діяча. У всьому цьому

відчувалася гаряча, кровна, досить далека від холодного академізму зацікавленість композитора у справах його учнів.

Учні М.Римського-Корсакова не згадують в ньому тільки педагога-теоретика: вони зберігають пам'ять про передову людину і художника, який свого часу сильно вплинув на них. Композитор і теоретик М.А.Соколов згадує: «Милый, незабутній час!.. ми... пізнали таку удачу, яка в шкільному житті зустрічається у вигляді небувалої рідкості, – удачу вчитися дорогій справі під керівництвом дорогого вчителя» [6, с. 6-7].

Будучи професором Петербурзької консерваторії, М.Римському-Корсакову як педагогу доводилося стикатися з набагато ширшими демократичними колами людей, що навчалися музиці. Паралельно роботі в консерваторії М.Римський-Корсаков між 1873 і 1894 роками брав участь у діяльності Безкоштовної музичної школи і Придворної співацької капели, а також він був у свій час інспектором музикантських хорів морського відомства. Все це зіштовхнуло композитора з багатьма новими життєвими і художніми явищами, дуже розширило його досвід і по-своєму позначилося на його педагогічних поглядах.

Інспектором музикантських хорів морського відомства М.Римський-Корсаков працював з 1873 по 1884 рік. Певна річ, цей вид його діяльності не можна просто звести до педагогічної роботи, але в тому, як розумів свої нові завдання композитор, було дуже багато характерного саме для педагога-просвітителя, пропагандиста класичної музики в широких масах. Ретельним чином вивчивши духові інструменти і звучання духового оркестру, М.Римський-Корсаков забезпечував підвідомчі йому колективи своїми аранжировками, поповнював їх репертуар хорошою музикою. Виключно велику турботу він проявив про підготовку музикантів для оркестрів морського флоту.

Просвітницький, широкий музично-суспільний характер носила і робота М.Римського-Корсакова в Безкоштовній музичній школі, директором якої він був обраний в 1874 році (замість М.Балакірева), залишаючись на цій посаді до 1881 року. «Вибір не міг бути щасливіший», – писав В.В. Стасов. Якщо пригадати, що в період між 1874 і 1881 роками М.Римський-Корсаков працював одночасно в

консерваторії, в Безкоштовній музичній школі і в морському відомстві, то загальний масштаб його діяльності виявиться справді грандіозним.

З 1883 року М.Римський-Корсаков разом з М.Балакіревим очолив музичну справу у Придворній співацькій капелі – найкрупнішому і найстарішому центрі російської хорової культури. У капелі композитор пробув до 1894 року, віддаючи їй також дуже багато сил. «Я займався з малолітніми півчима, чим тільки міг, лише б привчити їх... до серйозного погляду на їх музичне майбуття,..»[5, с.125]. Зусиллями М.Римського-Корсакова в капелі був створений регентський клас і по-новому організований інструментальний клас, завдяки чому внутрішня культура капели значно піднялася.

З 1894 року педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова повністю зосередилася в Петербурзькій консерваторії. Це було тісно пов'язано з періодом великого творчого перелому у композитора, з роками переоцінки цінностей і шукань, в тому числі і педагогічних. На основі великого і різностороннього досвіду у М.Римського-Корсакова якраз в дев'яності роки виникають задуми нових посібників, статті про музичну освіту, думки про необхідну її реформу.

У серпні 1892 року М.Римський-Корсаков написав великі статті про музичну освіту, що увійшли у «Проект перетворення теорії музики і практичної композиції в консерваторії», де виклав свої погляди щодо педагогічної та виховної діяльності.

Перша із статей М.Римського-Корсакова називається «Обов'язкове і добровільне навчання в музичному мистецтві» [7]. Тут композитор пропонує ввести ніби різні ступені навчання для музикантів, відповідно до їх здібностей і можливостей. Музикант з хорошими початковими музичними даними буде гарним *«художником музичного ремесла»* (визначення композитора) в благородному сенсі цього слова. Якщо ж музикант володіє ще і виконавським або композиторським талантом (тобто внутрішньою потребою творчості), він повинен розширити і доповнити свою освіту, добровільно вибравши що-небудь з наступних предметів: історія музики, естетика, композиція, диригентська справа та ін. З такого учня вийде концертний віртуоз, соліст, композитор, диригент,

тобто «художник музичного мистецтва», за визначенням М.Римського-Корсакова. Таким чином досвід роботи привів композитора до усвідомлення того, що необхідно, по-перше, випускати багато музикантів, як ми тепер говоримо, середньої кваліфікації, поширюючи рух музичної культури, і, по-друге, готувати справжніх, елітних артистів тільки за наявності таланту і за умов розширеного навчання.

Друга з педагогічних статей М.Римського-Корсакова носить назву «Теорія і практика та обов'язкова теорія музики в російській консерваторії» і присвячена проблемам навчання композиторів, тобто тому, що особливо довго і гаряче хвилювало майстра. Він пише: «...я прийшов до того, що справжні, видні діячі ставали з них за щасливих умов їх практичного музичного життя і при допомозі тієї частини програми консерваторного учення, яка найбільш нагадує собою дійсне практичне музичне життя», на власному прикладі М.Римський-Корсаков увірував у те, що «практика є кращий засіб навчитись» [7, с.75-76].

Як мудрий педагог, М.Римський-Корсаков ставив перед собою завдання найкращим чином зрозуміти і розвинути творчу індивідуальність учня. От як він характеризував згодом обов'язки педагога: «Професор повинен вгадати схильності і прагнення учня. Якщо учень прагне до камерної музики – квартету, тріо і т. п. – не треба йому заважати і робити з нього композитора опер і симфоній;...Професор – друг, батько, нянька і навіть слуга свого учня, а не учень його раб,...» [7, с.102].

Виходячи з прагнення повністю підпорядкувати теорію життєвій практиці, систему освіти умовам індивідуального художнього розвитку, М.Римський-Корсаков тут висував, так би мовити, програму-максимум. Його наміри могли бути виконані тільки ідеальним педагогом-художником в заняттях з видатними учнями-композиторами. Але як вища мета, як напрям в складній і тонкій справі навчання композиторів, ідеї М.Римського-Корсакова були прогресивними в самій своїй основі.

Дуже істотну частину педагогічної спадщини композитора складають посібники, які виникли у зв'язку з його власною діяльністю та творчою роботою.

У 1884 році, на основі своїх занять у Співацькій капелі М.Римський-Корсаков розробив підручник гармонії. Сам композитор спочатку проходив гармонію зі своїми учнями по «Керівництву» П.Чайковського, а потім виробив власну. Обидва підручники гармонії, складені російськими класиками, були найпрогресивнішими за методом для свого часу; до цих пір вони не втратили значення.

Дещо пізніше, в 1893 році, М.Римський-Корсаков замислив скласти підручник з контрапункту, дисципліни, яка вивчає систему поєднання голосів в музиці, багатоголосся. План майбутнього керівництва також ґрунтувався на законах, виведених з музичної практики. Проте далі за введення і перший розділ справа не пішла, і керівництво закінчено не було.

Робота з оркестрами морського флоту надихнула композитора створити посібник з інструментовки, пізніше «Основи оркестровки» (1913). У всій світовій науковій і навчальній літературі з музики «Основи оркестровки» М.Римського-Корсакова займають абсолютно виняткове місце. Автор вчить осягати техніку складного оркестрового письма в залежності від конкретної художньої мети. «Основи оркестровки» є справжнім творчим заповітом, який залишив М.Римський-Корсаков студентам та композиторам.

Останні роки педагогічної роботи М.Римського-Корсакова ще жили у пам'яті старих діячів радянської музики. Великим учителем, неперевершеним наставником називає його О.В. Оссовський: «Сильний своїм генієм, художнім авторитетом, знаннями, майстерністю, моральною висотою, він давав своїм учням не тільки освіту: він виховував їх, прищеплював їм високі етичні начала – не проповіддю, а живим прикладом,...», «Це було любовне учительство...» [8, с.75].

П.Чайковський свою викладацьку діяльність розпочав у Москві у 1866 році, коли єдина в країні Петербурзька консерваторія щойно зробила свій перший випуск, в числі якого був 25-річний композитор. У Москві його творів ще майже не знали, але про обдарування його вже чули багато.

У всій педагогічній площині діяльності Чайковського найбільше вирізняються два напрямки, аналогічні до ідей М.Римського-Корсакова: педагог-

вчитель та педагог-композитор.

У перші три роки існування Московської консерваторії П.Чайковський виконував в ній основну роботу педагога-теоретика і вів три курси: спеціальної теорії, гармонії та обов'язкові курси елементарної теорії. Це складало дуже значне тижневе навантаження: 20-27 годин і перевірка до шістдесяти письмових робіт. Тільки у перший рік у композитора було 57 учнів, а згодом їх кількість зросла до 90 чоловік. Загалом через класи П.Чайковського з різних предметів пройшло більше 400 учнів.

Багато чого в педагогічних заняттях повинно було б обтяжувати такого митця, як П.Чайковський, оскільки він наближався до своїх зрілих творів. Роздумуючи про свою педагогічну роботу, П.Чайковський нерідко з гіркотою зізнавався, що йому прикро витратити свої зусилля на навчання сотень дилетантів і дилетанток, які наповнювали консерваторію. Проте творчий дух в консерваторії сприяв спілкуванню з кращими музичними силами, давав відчуття нового їх зростання.

П. Чайковський не тільки навчав молодих композиторів, але й впливав на них власним творчим прикладом. Композитор в ті роки дуже плідно працював над створенням музики, популярність його поширювалася, а його ім'я означало для консерваторії все більше і більше. «Ви не можете собі уявити, – нагадував йому пізніше про це С.Танєєв, – як сильно діє на учня присутність в консерваторії композитора, який у нього на очах пише твори, що виконуються в концерті» [9, с.74]. Багато учнів П.Чайковського стали згодом його близькими друзями (С.Танєєв, А. Баталіна-Губерт, І. Котек, А. Брандуков).

П.Чайковського шанували, як педагога. Для тих, хто ще не в силах був оцінити його заняття, завжди був важливий його авторитет. Для тих же, хто міг вникнути в саму суть справи, педагогічна діяльність композитора, як би він сам її не оцінював, представлялася вельми цікавою і значною. М.Кашкін, що працював пліч-о-пліч з П.Чайковським, згадував: «Він не мав, правда, ніякої схильності до учительства, займався цією справою з неохотою, але бездоганна сумлінність, розум і знання справи мимоволі примушували його бути хорошим викладачем»

[10, с.12].

Педагогічна робота П.Чайковського поєдналася з науковою, оскільки викладання елементарної теорії та гармонії неминуче привело його до створення власного «Керівництва з практичного вивчення гармонії» (1871р.), що стало посібником для консерваторії. Це був перший російський підручник з гармонії, який сам автор оцінював дуже скромно. Його цінність полягає у тому, що, на відміну від багатьох схоластичних іноземних посібників, він пройнятий живою думкою і спирається на реальну музичну практику. У 1875 році П. Юргенсон видав «Короткий підручник гармонії, пристосований до читання духовно-музичних творів в Росії» П.Чайковського. Для цього автор спеціально переробив матеріал свого першого підручника.

Загалом П.Чайковський в ті роки дуже переймався питанням навчальних посібників, на які він дивився досить практично. Ще закінчуючи Петербурзьку консерваторію, він переклав відому книгу Ф.Геварта «Керівництво до інструментування». До консерваторських років відносяться ще два виконані ним переклади: «Життєві правила і поради молодим музикантам» Р. Шумана (1869) та «Музичний катехізис» І. Лобе (1870).

Згодом, вже звільнившись від консерваторських занять, П.Чайковський не полишив думки про створення навчальних посібників. Так, у 1880 р. він писав до Н.Ф. фон Мекк: «У російській літературі зовсім немає посібника з історії музики, і було б дуже добре, якби я зайнявся складанням такої книги; я і міркую іноді про це. Але ж тоді років на два потрібно зовсім відмовитися від створення музики, а це вже занадто» [11, с.409].

Про значну роль діяльності П.Чайковського у розвитку російської музично-педагогічної школи свідчить і його музикознавчий аналіз чужих творів, де російський класик поєднував гостроту і проникливість критика з особливим даром мудрого практика-педагога. П.Чайковський швидко виявляв і вказував головні технічні погрішності, втручався в саму серцевину авторської праці, пропонував поправки від детальних до радикальних і робив це легко й природно.

Зрозуміло, що творчі настанови П.Чайковського адресовані найперше

композиторам, але вони будуть корисні усім, хто вчиться. Тут автор багато висловлюється з приводу незбагненої, вищої і такої необхідної для творчого процесу сили, як натхнення. Проте, митець закликає і до невтомної праці, через яку набувається професіоналізм і майстерність. Композитор, який сам був наділений величезною силою музичної інтуїції та натхнення, часто писав твори легко і швидко, надзвичайно багато працював і з презирством ставився до тих, хто ліниво чекає відвідин високої Музи. В роздумах П.Чайковського прослідковується творче і людське кредо композитора: **труд** (технічна досконалість), **пізнання** (ретельне вивчення і аналіз музичного мистецтва), **скромність** (уміння бути смиренним) [12, с.238].

У П.Чайковського, поза сумнівом, була своя система поглядів на виховання композитора, своє розуміння умов композиторського зростання і успіху. І, подібно до того, як підручник гармонії був узагальненням практики, так і погляди П.Чайковського на розвиток композитора були тісно пов'язані з живою творчістю та суттєво проливали світло на таємниці творчого процесу самого композитора, оскільки торкалися проблем естетичних. П.Чайковський глибоко цінував школу (тобто традиції) і її значення для композитора, побоюючись, в той же час культу музичної техніки. Турбота про майстерність поєднувалася у нього з боротьбою проти формалізму. П.Чайковський цінував у творчості талант – і школу, інстинкт – і розум, чуття – і працю. Першу й основну, всевизначаючу ознаку покликання композитора він вбачав у «внутрішній потребі висловлюватися за допомогою музики». Без неї, на думку П.Чайковського, недостатні для учня навіть «блискучі задатки композиторського таланту». Проте, талант і творча потреба, на думку композитора, не є достатніми; потрібні «витримка, характер і віра в себе» [13, 485-486].

З листування П.Чайковського з Н.Ф. фон Мекк можна зробити й висновок про те, як композитор уявляє собі відмінність між «теоретиком-критиком» і «композитором-творцем»: «Кожний хороший музикант, а особливо теоретик-критик повинен випробувати себе у всіх родах композиції. Але далеко не кожен музикант ... обдарований творчим даром. ...щоб вивчати практично теорію

композиції, потрібно мати значні здібності до музики і тонку музичну організацію, без якої немислимий теоретик-критик у цій галузі» [11, 201]. Слід нагадати, що в спеціальних класах П.Чайковського спільно навчалися і майбутні композитори, і майбутні теоретики, і видатні музиканти-виконавці, що спонукає усвідомити особливу значущість цих висловлювань композитора.

У процесі учбової роботи П.Чайковський надавав великого значення учнівській довірі, зауважуючи, що без неї не може бути успіху.

Значну увагу приділяв П.Чайковський і формуванню стиля молодих композиторів, наголошуючи на хибності гонитви за нарочитою новизною, безплідності пошуків оригінальності заради них самих. Свого учня С.Танєєва композитор застерігає від зайвої рефлексії, побоюючись вченості за рахунок творчості. На це С.Танєєв гідно відповідає: «Вченість доречна тільки тоді, коли вона приводить до природності і простоти» [9, с.63]. Учбові стосунки двох композиторів згодом переросли у творчі і дружні.

В педагогічних поглядах М.Римського-Корсакова та П.Чайковського багато спільного: диференційований підхід до занять з учнями різної підготовки та обдарування, зв'язок навчального процесу з творчою практикою, турбота про підручники, методичну літературу. Поряд з цим є ряд суттєвих відмінностей в педагогічній діяльності цих композиторів. М.Римський-Корсаков органічно поєднував педагогічну, композиторську і музично-суспільну діяльність; він був відкритий на різноманітні музичні справи, де могла послужити його могутня артистична постать. Серцевиною ж музичної натури П.Чайковського була творчість і свою педагогічну діяльність він сприймав швидше як засіб до існування, хоча свої обов'язки педагога композитор виконував дуже сумлінно, але при першій нагоді П.Чайковський залишає консерваторію заради свободи творчості.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Немає потреби доводити, що педагогічна спадщина М.Римського-Корсакова та П.Чайковського виключно багата і цінна. Вона полягає не тільки в статтях і посібниках, а й в тому великому і незабутньому прикладі художніх авторитетів, педагогів-просвітителів, ревних

служителів справі музичної освіти та науки, який подають нам класики російської музики. Аналіз критичних зауважень і порад М.Римського-Корсакова і П.Чайковського, які містяться в листах та мемуарах дає нам уявлення про них як педагогів не у вузько шкільному, а в широкому і вищому сенсі цього слова.

Тридцять шість років педагогічної роботи М.Римського-Корсакова у Петербурзькій консерваторії та дванадцять років плідної діяльності П.Чайковського у Московській, випуск цілої плеяди славетних учнів, створення перших в країні підручників гармонії, турбота про посібники – цього достатньо, щоб сказати: М.Римський-Корсаков і П.Чайковський заклали в Росії фундамент професійної музично-теоретичної освіти.

До цих пір питання навчання композиторів є найскладнішими питаннями музичної освіти взагалі. При цьому здорова в своїй основі вимога погодити проходження теоретичних дисциплін з індивідуальним творчим розвитком учня залишаються і для сучасної музичної педагогіки актуальними принципами. Варто розвивати все краще з педагогічної спадщини минулого, зокрема з багатого педагогічного досвіду російських композиторів-класиків.

Своєрідною стороною педагогічної діяльності П.Чайковського була турбота про музику для дітей та про дітей. Педагогічний аспект його «Дитячого альбому» та «Шістнадцяти пісень для дітей» може стати темою окремого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альшванг А. П.И. Чайковский / А. Альшванг. – М.: Музыка, 1970.– 925 с.
2. Корабельникова Л.З. Музыкальное образование / Л.З. Корабельникова // История русской музыки. В 10 - ти т. Т. 8: 70-80-е гг. XIX в. Ч. 2. – М.: Музыка, 1994. – 533 с.
3. Ливанова Т. Педагогическая деятельность русских композиторов композиторов / Т.Ливанова. – М.-Л.: Музгиз, 1951. – 100 с.
4. Гнесин М. Н. А. Римский-Корсаков. Педагог и человек / М.Гнесин // Советская музыка. Третий сборник статей. – М.: Музгиз, 1945. – 276 с.

5. Римский-Корсаков Н.А. Летопись моей музыкальной жизни / Н.А.Римский-Корсаков – М.: «Согласие», 2004. – 606 с.
  6. Соколов Н. Воспоминания о Н. А. Римском-Корсакове / Н.Соколов. – Санкт-Петербург, 1908. – 226 с.
  7. Римский-Корсаков Н.А. Музыкальные статьи и заметки (1869-1907)/ Н.А.Римский-Корсаков. – Санкт-Петербург, 1911. – 223 с.
  8. Оссовский А. Н. А. Римский-Корсаков и русская культура /А.Оссовский // Советская музыка. Третий сборник статей. – М.: Музгиз, 1945. – 276 с.
  9. Чайковский П.И., Танеев С.И. Письма / П.Чайковский, С.И.Танеев. – М.: Музыка, 1951. – 207 с.
  - 10.Кашкин Н.Д. Воспоминания о Чайковском /Н.Д.Кашкин. – М.: Музыка, 1954, 267 с.
  - 11.Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк / П.Чайковский. В 3-х т. Т. 2. – М.–Л.: Музыка, 1935. – 676 с.
  - 12.Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк / П.Чайковский. В 3-х т. Т. 3. – М.–Л.: Музыка, 1936. – 682 с.
  - 13.Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк/ П.Чайковский.. В 3-х т. Т. 1. – М.–Л.: Музыка, 1934. – 643 с.
- 1.